

BOŽIDAR JAKŠIČ: DISIDENTI - (NE)DOKONČENÝ PRÍBEH

V Záhrebe vyšla pozoruhodná kniha Zbilja i kritika. Posveceno Gaji Petrovicu (Skutočnosť a kritika. Venované Gajovi Petrovičovi). Do tlače ju pripravil redakčný výbor zložený z bývalých najbližších spolupracovníkov tejto výraznej osobnosti chorvátskej filozofie v druhej polovici 20. storočia a zo súčasných chorvátskych filozofov.

Slovenskej filozofickej verejnosti, najmä jej starším príslušníkom, je Gajo Petrovič známy ako jeden zo zakladateľov časopisu Praxis a reprezentant filozofie, ktorá sa na jeho stránkach a okolo neho v šesťdesiatych a sedemdesiatych rokoch minulého storočia rozvíjala, ale aj ako originálny mysliteľ nielen s kritickým postojom k vulgárnej stalinskej filozofii, ale aj s analyticky-kritickým prístupom k mysleniu samého Marxa a tiež so širokým, otvoreným, konštruktívnym a ideologicky nepredpojatým prístupom k filozofickému daniu vo svete vôbec. Rozsiahly zborník, ktorý obsahuje 37 tematicky a žánrovo pestrých príspevkov a ktorý dopĺňajú biografické a bibliografické údaje G. Petroviča, tento obraz významného filozofa európskeho a v určitom zmysle aj svetového formátu úspešne dotvára.

Autormi príspevkov zaradených do zborníka sú chorvátski a zahraniční filozofi, dôverní znalci Petrovičovho myslenia a konania, alebo osobnosti, ktoré s G. Petrovičom prišli do styku v charakteristických osobných či spoločenských situáciách. Kým jedni autori sa snažia poskytnúť vo svojich textoch celkový pohľad na dielo a osobnosť G. Petroviča, na základné idey jeho tvorby a životné ciele - či už v rozsiahlejších odborných štúdiách, alebo v spomienkach, iní približujú čitateľovi charakterové a morálne postoje tohto filozofa v kritických životných situáciách. Mnoho nového o Petrovičovom dramatickom živote sa čitateľ dozvedá zo spomienok Asji Petrovičovej - manželky a životnej družky duchovne a spoločensky nepokojného, nekonformného filozofa. Napokon ďalší autori rozvíjajú vo svojich príspevkoch vlastné úvahy na osobitné filozofické témy, ku ktorým ich inšpirovala rozsiahla Petrovičova tvorba rozvíjajúca sa takmer celé polstoročie. Takáto publikácia spĺňa nielen spomienkovú a oslavnú funkciu, ale má aj historicko-filozofický význam. Mladšej generácii približuje dnes už takmer nepredstaviteľné podmienky a smerovanie filozofického diania v období zrodu a pôsobenia kritickej filozofie sústredenej okolo Praxisu.

Z viacerých juhoslávskych príspevkov sa čitateľ zborníka dozvedá práve množstvo informácií o špecificky juhoslávskom spoločensko-politickom kontexte, v ktorom G. Petrovič a jeho druhovia zoskupení okolo Praxisu na stretutiach na Korčule a pri iných príležitostiach rozširovali podmienky pre autentické filozofické myslenie a kritizovali súdobú spoločensko-politickú prax. Treba poznamenať, že mnohé z týchto informácií budú pre čitateľa nielen nové, ale možno aj prekvapujúce, keďže protistalinské pozície juhoslávskych komunistov a efekty konfliktu dvoch totalitných komunistických systémov zahaľovali v minulosti často aj u nás totalitnú povahu juhoslávského štátu.

Zo zborníka sme vybrali príspevok, ktorý poznanie slovenského čitateľa obohati o poznatky nielen o minulom, ale aj o súčasnom diani na území bývalej Juhoslávie.

(ak)

V minulých epochách označovali pojmom disident najčastejšie odpadlíka od cirkvi. Bol to **kacír**, ktorý v mene "pravej viery" odmietal inštitucionálnu moc a hierarchiu cirkvi. Vzbura proti inštitúcii končila niekedy inštitucionalizáciou novej cirkvi. Tak to bolo v tých šťastných prípadoch, napríklad v prípade vzbury Martina Luthera a vytvorenia protestantskej cirkvi. V menej šťastných prípadoch kacíri urobili pokánie, boli ostrejšie alebo miernejšie potrestaní a marginalizovaní. Najčastejšie sú prípady bez **happy endu**. Kacíri horeli na hraniciach, počnúc patarenmi v Stredozemí a v Bosne a končiac Janom Husom a husitmi v Čechách. Ich hranice osvetľujú veľké obdobia európskych dejín.

Disidenti našich čias sú fenoménom autoritatívnych a totalitných režimov, najmä "druhej Európy". Boli to jednotlivci a skupiny, ktoré nesúhlasili s myšlienkou "zotročeného umu". Citujem, prirodzene, veľkého Poliaka Czesława Miłosza, hoci sa vo svojom príspevku budem zaoberať krajinou, ktorá už nejestvuje. Budem sa totiž zaoberať Juhosláviou.

Pochopenie osobitosti juhoslovanskej spoločnosti a vysvetlenie sociálneho rámca, v ktorom sa juhoslovanskí disidenti po druhej svetovej vojne objavujú, nevyhnutne vyžaduje priblížiť aj vznik a povahu toho dnes už bývalého štátu. Vznikol na "sude s pušným prachom", ako politickí stratégovia radi nazývali Balkán. Vznikol ako jeden z výsledkov prvej svetovej vojny v hraničnom pásme medzi dvoma veľkými impériami, ktoré táto vojna zničila - medzi Habsburskou monarchiou a Otomanskou ríšou. Nešlo iba o kombinatoriku veľmoci, riadiacich sa Wilsonovou doktrínou a vytvárajúcich systémom mierových zmlúv povojnové európske usporiadanie, ktoré v skúške času neobstálo dlhšie ako dve desaťročia. Tento spoločný štát južných Slovanov bol aj výsledkom existenciálneho záujmu všetkých jeho národov oslobodiť sa spod nadvlády imperiálnych síl. Jeho vznik predchádzal viac ako storočie trvajúci boj za slobodu, integritu, rovnoprávnosť a samostatnosť v geografickom priestore, ktorého jednotlivé časti rozdeľovali po stáročia najmä násilím, takže sa stali hraničným územím veľkých impérií, dokonca aj civilizácií. Skutočnosť, že Rakúsko a Turecko ako súperiace veľmoci ovládali po celé stáročia časti priestoru novovzniknutého štátu, viedla na oboch stranách k vytvoreniu určitej hraničiarskej, povedal by som netolerantnej mentality. V základe tejto mentálnej štruktúry nachádzame istý kolektivistický životný pocit, nedôveru voči všetkému, čo prekračuje ustálený rámec spoločenstva, a to bez ohľadu na to, či je to cudzie alebo výrazne individuálne.

Jeden z tých, čo sa seriózne zaoberali výskumom Balkánskeho polostrova, antropogeograf Jovan Cvijič, hovorí o piatich kultúrnych pásmach, ktoré sa včlenili do nového štátneho spoločenstva: boli to patriarchálne, byzantsko-arumenské, talianske, stredoeurópske a turecké kultúrne pásmo. Žili v ňom príslušníci rôznych, etnicky príbuzných, navzájom neznášanlivých národov, ktoré po stáročia slúžili rôznym pánom a v prvej svetovej vojne medzi sebou bojovali. V tejto vojne, v ktorej napríklad Srbsko stratilo viac ako tretinu svojho obyvateľstva, bojovali medzi sebou aj príslušníci jedného národa. Aj náboženské hranice boli rovnako ostré. Medzi katolíkmi, pravoslávnyimi a mohamedánmi vládol duch intolerancie. Príslušníci etnicky blízkych národov patrili

k po stáročia znepriateleným náboženstvám. Situácia nebola o nič lepšia ani z hľadiska eventuálnej ekonomickej integrácie priestoru novovzniknutého štátu. Kým v istých historických regiónoch vládol ešte vždy patriarchálny rodový spôsob hospodárenia, v iných dominovalo drobné roľnícke vlastníctvo a do ďalších pomaly prenikal európsky typ industrializácie. V novovzniknutom štáte bol príliš slabý a heterogénny aj základ možnej sociálnej integrácie a priemyselnej modernizácie. A predsa intermezzom medzi dvoma svetovými vojnami bol pokus o konštituovanie integrovanej občianskej spoločnosti autoritatívnymi politickými prostriedkami a o odstránenie významných ekonomických, politických a kultúrnych rozdielov. Bolo to však historicky príliš krátke obdobie na to, aby prinieslo trvalejší výsledok. Intenzitu procesov občianskej integrácie a modernizácie ešte len treba preskúmať. Rozhodne však možno povedať, že občianska Juhoslávia, vytvorená počas prvej svetovej vojny, bola v druhej svetovej vojne rozbitá. To, čo sa v jednej vojne vytvorilo, v druhej sa rozbito. Pritom treba mať na zreteli ešte aj to, že druhá svetová vojna nemala na pôde prvej Juhoslávie iba povahu nacistickej okupácie a protifašistického hnutia. Mala aj všetky charakteristické črty občianskej a v jednotlivých ústredných oblastiach aj náboženskej vojny.

Druhá svetová vojna nezničila iba prvú, občiansku Juhosláviu, ale z jej popola vytvorila aj novú, "socialistickú" Juhosláviu. Kontinuita občianskeho rozvoja spoločnosti bola tak drasticky prerušená a Juhoslávia zostala naďalej nerozvinutou, neintegrovanou a nedokončenou občianskou spoločnosťou. Preto bol autoritatívny, ba čo viac, totalitný, aj "socialistický" experiment. V konečnom dôsledku sa ukázalo, že systém "samosprávneho socializmu", "socializmu s ľudskou tvárou" mal omnoho bližšie k systému "reálneho socializmu", vo východoeurópskych krajinách ako k zásadám slobody a spravodlivosti. Preto aj jeho historický bankrot, ku ktorému disidenti bezpochyby prispeli, treba skúmať v rámci historického rozpadu "svetovej socialistickej sústavy", ktorý najlepšie symbolizuje pád berlínskeho múra.

Treba hneď poznamenať, že komunisti vyšli z druhej svetovej vojny, v ktorej sa postavili na čelo protifašistického hnutia, ako nepochybní vojenský, politický a morálni víťazi. Svoje víťazstvo využili na to, aby sa vo verejnosti udržali ako jediná politická sila a aby upevnili novovzniknutý mocenský systém. Odpor Tita proti Stalinovi v roku 1948 zvýšil ich medzinárodnú prestíž a samosprávny systém, ktorý začali rozvíjať v roku 1950, im priniesol aj podporu vo svete známych intelektuálov a vedcov. To im, samozrejme, neprekážalo v stabilizovaní autokratického systému, ktorý nazývam systémom titoistického totalitarizmu a ktorý záhrebská spisovateľka Dubravka Ugrešičová nazýva príliehavejšie **soft-totalitarizmom**. V Titových osobných priateľstvách s osobnosťami, akými boli Rezá Pahlaví a etiópsky cisár Haile Selassie, nachádzame aj obdiv vychádzajúci z podobnosti. Spôsob účtovania s tzv. stalinistami, vytváranie koncentračných táborov pre odporcov režimu, politické a ideologické zneužívanie myšlienky samosprávy ako jednej z foriem participačnej demokracie, to všetko o skutočnej povahe tohto politického režimu plebiscitného césarstva vypovedá viac než luxus osobného Titovho života. A z perspektívy najnovších udalostí bolo osobitne škodlivé vytváranie ilúzií o prosperite na základe enormnej medzinárodnej zadĺženosti. Celý verejný život spoločnosti bol premenený na rad prázdnych rituálov a intríg. Občania Juhoslávie boli udržiavaní v stave nezrelosti. Používali ich ako kulisy na javisku, na ktorom "veľký vodca" hral svoju svetovú úlohu. Politické konflikty sa odohrávali v úzkych kruhoch vládnucich oligarchov a končili spravidla "dvornými pučmi", v ktorých padali niektorí

z najbližších spolupracovníkov autokratického vodcu. V koncentrických represívnych kruhoch, ktoré boli za týchto okolností vytvorené, trpelo množstvo ľudí, po ktorých siahla moc svojou despotickou rukou. Mnohí z týchto ľudí vôbec nechápali príčiny svojho osobného utrpenia. Selektívnosť represie sa spájala s jej masovosťou a strach sa stal dominantnou ľudskou emóciou. Hra sa však musela jedného dňa skončiť a účet bolo treba zaplatiť.

Toto je, samozrejme, iba náčrt sociálneho rámca, v ktorom sa objavili juhoslovanskí disidenti. Na druhej strane, v očiach občanov "inej Európy" sa Juhoslávia často prezentovala ako zasľúbená krajina: jej občania sa relatívne ľahko dostávali za hranice "socialistického raja" a mohli relatívne slobodne cestovať a pracovať v západných krajinách ako "gastarbeiteri". Cena tohto rozdielu sa však musela relatívne skoro zaplatiť. Odpor juhoslovanskej komunistickej špičky proti vonkajšiemu stalinizmu vyústil do eskalácie vnútorného stalinizmu - do teroru proti nositeľom odlišných názorov v strane a do zatvárania celkom nevinných ľudí do koncentračných táborov,¹ symbolom ktorých bol ostrov Goli otok, juhoslovanská verzia **gulagu**. Samozrejme, nezriedka sa aj noví obyvatelia ostrova Goli otok podieľali predtým na represiaciach voči osobám nekomunistickej orientácie a svojim súdruhom zo stranických buniek, ktorí na svoje nešťastie upadli do podozrenia skôr. Niektorí členovia Komunistickej strany Juhoslávie boli jednoducho povraždení, takže vôbec nemali ani "šťastie" dostať sa na Goli otok. A na samotnom ostrove bol vybudovaný monštruózný systém mučenia, v ktorom väzni privezení aj bez akýchkoľvek právne zdôvodnených rozsudkov hrali úlohy tak katov, ako aj obetí. A predsa medzi týmito nešťastnými ľuďmi tragických osudov, medzi ktorými bolo mnoho zaťatých komunistov, nebolo mnoho disidentov. Mnohí z nich boli fyzicky a morálne zlomení a mnohí sa utiahli do súkromia práve preto, aby si zachovali trochu ľudskej dôstojnosti. Najznámejší disident medzi nimi bol Vladimír Dapčević, zaťatý stalinský komunista, ktorý po opustení ostrova Goli otok dlho žil v Belgicku ako kritik Titovho režimu. V sedemdesiatych rokoch ho v Rumunsku uniesli, prepravili do Juhoslávie a znovu postavili pred súd.

Túžba dosiahnuť viditeľný rozdiel v porovnaní s ostatnými krajinami ľudovej demokracie priviedla juhoslovanských komunistických vodcov k tomu, aby usilovali o odlišné znaky svojho politického režimu. Bol to proces sebadeštrukcie: bezprostredne po druhej svetovej vojne, v období rokov 1945-1948, sa totiž práve juhoslovanskí komunisti vyznamenali stalinskou militantnosťou v odsudzovaní politiky ostatných komunistických strán. Predstavitelia niektorých komunistických strán, napríklad francúzskej a talianskej strany, im to nezabudli a v prvých rokoch konfliktu im obviene-
nia vracali aj s úrokmi. To už ale patrí do iného príbehu.

Na tomto mieste nás zaujíma hľadanie "vlastnej cesty", v ktorom vynikol neskorší medzinárodne najznámejší a najvýznamnejší disident - Milovan Djilas. Veľmi skoro, na plenárnom zasadnutí ÚV KSJ v januári 1954, bol odsúdený ako heretik a neskôr niekoľkokrát trestaný aj súdne. V komunistických väzeniach Titovej Juhoslávie strávil skoro deväť z jedenástich rokov, na ktoré bol odsúdený. Je zaujímavé, že ako mladý komunistický aktivista bol v Kráľovstve Juhoslávia väznený dva roky. V štáte, ktorý

---

¹ Aleksandar Rankovič neskôr v jednom svojom vystúpení v polovici šesťdesiatych rokov uviedol pred Ľudovým zhromaždením údaj, podľa ktorého 47% osôb vyhnaných na Goli otok bolo vlastne nevinných.

nenávidel a ktorý rozbíjal revolučnou aktivitou, bol iróniou osudu väznený štyri a pol raz menej ako v štáte, ktorý "revolúciou" vytváral a v ktorom bol vysokým funkcionárom (člen Politického byra ÚV KSJ, vedúci agitpropu, predseda Snemovne atď.). Hoci Djilas nežil v exile, bol najznámejším a najčastejšie citovaným juhoslovanským disidentom po druhej svetovej vojne.²

Bibliografia Djilasových prác a prác o Djilasovi je veľmi rozsiahla. Preto sa na tomto mieste obmedzím na jeho dielo, ktoré zanechalo hlboké stopy v sociologickej a politologickej literatúre svojej doby. Obmedzím sa na prácu *Nová trieda (Nova klasa)*, ktorú si juhoslovanské spoločenské myslenie nevšimalo celé desaťročia.³ Je to dielo, v ktorom Djilas zdôvodnil, rozvinul a prezentoval svoju kritiku komunistickej spoločnosti so zreteľom na skúsenosti po Októbrovej revolúcii 1917. Djilas iste nie je prvý spisovateľ, ktorý pochopil, že tzv. komunistické spoločnosti smerujú k svojmu historickému krachu, rozhodne však patrí k tým odvážnym bádateľom, ktorí mali intelektuálnu, politickú a morálnu odvahu svoje poznanie aj publikovať. Snažil sa poukázať na faraónsku povahu komunistických systémov a problémy vlastníctva a násilia traktoval ako kľúčové javy pri pochopení ich historického krachu. Životná skúsenosť a inštinkt politicky ohrozeného a morálne frustrovaného človeka prispeli k presvedčivosti a presnosti jeho analýz, ktoré nie sú iba dobrým opisom, ale aj účinnou kritikou základov, postupov, prostriedkov a cieľov moci **novej triedy**.

Djilas, ktorý sa pohybuje v neustálom protirečení medzi svojou marxistickou vierou a poznaním liberálno-demokratických teórií, označuje svoju kritiku predsa len za marxistickú. Djilasovi je najbližšie definovanie komunizmu ako akéhosi moderného totalitarizmu, pre ktorý je charakteristický monopol jednej jedinej strany, respektíve novej triedy, v skutočnosti však oligarchických skupín v tejto triede a strane. Djilas osobitne zdôrazňuje, že komunistické hnutie v krajinách, v ktorých je revolúcia spôsobom urýchlenej industrializácie, je ideologicky výlučné a také aj musí byť, ak chce dospieť k víťazstvu. Komunistické revolúcie, ktoré silu a násilie povýšili na úroveň kultu, vyniesli navrch ideologicky a organizačne záväzne monopolitné strany. "Akoby revolúcia bola v komunistickej revolúcii prvým činom despotického a totalitného panstva určitej skupiny, koniec ktorého je v nedohľadne."⁴ Djilas sa sťažuje na to, že komunistické revolúcie pozerajú svoje deti, že terorom napísali "jednu z najnehanebnjších stránok ľudstva". Keďže je Djilas jedným z detí, ktoré "matka-revolúcia" zhltila, z jeho stanoviska vyžaruje túžba ospravedlniť pažravú "matku" a despotického otca, postalinštený marxizmus.

---

² Jeho disidentstvo malo aj ďalšiu charakteristickú črtu. Nikdy, ani v pokročilej starobe sa od Tita celkom nedištancoval a zo svojej kritiky titoistického režimu Titovu osobnosť vždy vyčleňoval. Čitateľ Djilasovej knihy *Druženje s Titom (Priateľstvo s Titom)*, ktorá vyšla po Titovej smrti, si často musí udívane klásť otázku, či knihu naozaj napísal "najvýznamnejší disident za Titovho režimu."

³ Osobitne som to zdôraznil ako hlavný a zodpovedný redaktor časopisu *Sociologija* vo výzve do debaty o Djilasovom diele v júni 1990. Pripomínam, že to bola, pokiaľ viem, prvá odborná a kolegiálna debata o Djilasovom diele na pôde Juhoslávie, a to za Djilasovej účasti po jeho politickom páde v januári 1954. Bola to, ako som s ľútosťou konštatoval, "beznádejne oneskorená debata". Pozri *Sociologija*, Vol. XXXII, br. 3, s. 235-321.

⁴ Milovan Djilas: *Nova klasa*. Beograd, Narodna kniga 1990, s. 31.

Nemusíme pokračovať v analýze všetkých aspektov Djilasovho stanoviska a poukazovať na jeho protirečenia,⁵ - to ponechávame historikom politiky a kultúry. Vo svetle našej rozpravy však predsa len treba preskúmať jednu otázku: Akú úlohu hral Djilas v procese rozpadu Juhoslávie a pri pokusoch nájsť z krízy demokratické východisko? Najjednoduchšia a pravde najbližšia by bola odpoveď - **žiadnu**. Nie absolútne žiadnu, ale predsa len žiadnu. Vzhľadom na spôsob rozpadu juhoslovanského štátu by to pre Djilasa bol skôr kompliment ako cynické konštatovanie. Na podporu svojho stanoviska uvediem tento argument: ak by sa pozorne - vzhľadom na rozmery tragédie, ktorú občianska vojna v Juhoslávii spôsobila - kriticky analyzovalo pôsobenie niektorých iných disidentov v titoistickom režime, napríklad pôsobenie Dr. Franja Tudjmana, bývalého generála a prezidenta Chorvátskej republiky, Dobricu Čosiča, bývalého prezidenta ZR Juhoslávie, Jože Pučnika v Slovinsku, akademika Mihaila Markoviča v Srbsku a mnohých ďalších disidentov z Belehradu, Záhrebu, Lubľany a Sarajeva, tak fakt, že Djilas nemal nijaký vplyv na praktické politické dianie, mu možno bezpochyby pripísať iba k dobru.

To rozhodne neznamená, že Djilasovo utrpenie bolo zbytočné a jeho život neúspešný. Totalitné režimy sa pokúšajú vykoreniť každú formu ľudskej aktivity, ktorú nemôžu dostať úplne pod svoju kontrolu. Dokonca aj takým kritikom, ako bol Djilas, režim všetkými prostriedkami bránil v artikulácii akéhokoľvek opozičného stanoviska. Najsilnejším prostriedkom režimu proti argumentom kritiky bolo väznenie ľudí. Exemplárny teror proti ľuďom Djilasovho typu mal ešte jeden účel - masové zastrašovanie obyvateľstva. Ak sa represia uplatňovala voči Djilasovi, mohla sa uplatňovať voči každému. Nikto si nemohol byť istý. Dokonca aj členstvo v strane bolo "zabezpečením iba pre prípad drobných, nie však pre prípad veľkých politických rizík". Koľko ľudí dokazovalo svoju pravovernosť a v morálnej úbohosti hanobili človeka, ktorý bol kruto väzený a nemohol sa obhajovať! Mnohí z týchto ľudí hrali neskôr v procese rozpadu Juhoslávie a v novovytvorených štátoch významné úlohy v politike a kultúre a neprijemných svedkov svojej zbabelosti v minulosti nijako nepotrebovali.⁶

V čom bol potom Djilas úspešný? Podarilo sa mu pomôcť občanom Juhoslávie v prekračovaní hranice ich politickej nezrelosti, aby pocítili dôstojnosť osobného rozhodovania, aby pochopili, že moc nie je jediným parametrom, ktorý určuje všetky postoje človeka. Tento politický silák a trpiteľ dokázal, že politika nemusí a nesmie byť "osudom človeka" ani v totalitnom režime.

Juhoslovanskej kultúre to ešte fundamentálnejšie dokázal pokus o vytvorenie juhoslovanského intelektuálneho spoločenstva okolo záhrebského filozofického časopisu

---

⁵V spomínanej diskusii v časopise *Sociologija* Djilas decentne vyhlasoval: "Neverím v demokratickú socialistickú spoločnosť, hoci sa cítim demokratickým socialistom. Neverím v demokratickú socialistickú spoločnosť ako beztriednu spoločnosť." (Milovan Djilas: "Protivrečija traganja za novim". In: *Sociologija*, Vol. XXXII, č. 3, júl-sept. 1990, s. 277.)

⁶Preto sa rozbúrená verejnosť, zaplavená vlnou antikomunizmu, vrhla aj na Djilasa ako na komunistu, pričom mu neodpustila ani skutočné, ani vymyslené hriechy, ktorých sa údajne dopustil počas vojny alebo bezprostredne po nej, keď bol pri moci. Malo by sa preskúmať, čo sú to za hriechy a či ich Djilas už oľutoval, hoci je pravda aj to, že ľudia by našli na ňom nejakú inú "chýbu", aj keby sa hriechov nebol dopustil. V rámci spomínanej rozpravy v časopise *Sociologija* vyslovil Djilas starecky bodrú narážku na svoj vek, ktorý jeho poslaniu revolucionára nedovoľuje, aby v Belehrade zakladal stranické bunky.

Praxis a Korčulskej letnej školy. Už samo objavenie sa *Praxisu* bolo malým zázrakom. Záhrebským filozofom, ku ktorým sa pripojili kolegovia z Belehradu a ďalších kultúrnych centier Juhoslávie, sa v šesťdesiatych a v prvej polovici sedemdesiatych rokov podarilo zoskupiť v spolupráci významných filozofov a sociológov z celého sveta. Realizovať takú širokú a autoritatívnym štátom nekontrolovanú internacionalizáciu celých sfér ľudského ducha v takej málo rozvinutej a kultúrne chudobnej krajine bolo skutočným hrdinstvom. Hoci medzinárodná prestíž *Praxisu* a Korčulskej letnej školy zrejme bola pre Titov politický režim veľmi dôležitá, bolo toto intelektuálne spoločenstvo od samého začiatku pod neustálym tlakom politických činiteľov a v polovici sedemdesiatych rokov bolo jeho pôsobenie celkom zastavené. Pritom treba mať na zreteli, že spolupracovníci *Praxisu* neboli filozoficky a politicky rovnako zmyšľajúcimi ľuďmi. Boli to ľudia, ktorí brali "dialektiku oslobodenia" vážne a dôsledne rozvíjali "filozofiu slobody". Citujem, samozrejme, najvýznamnejších predstaviteľov *Praxisu*, Gaja Petroviča a Rudiho Supeka.

Spolupracovníci *Praxisu*, pôsobiaci pod neustálym nátlakom režimu, ktorý sa nezdráhal použiť ani represívne opatrenia, vytvorili akúsi vnútornú emigráciu, stali sa z nich disidenti pod stálym dozorom. Titoistický režim nedosiahol vo svojej snahe znemožniť ich to, čo chcel, a to, čo dosiahol, iste nechcel. *Praxistom* sa podarilo okrem publikovania vlastných prác vydať alebo ovplyvniť vydanie takmer všetkých významných diel svetovej filozofickej a sociologickej literatúry. Ich trvalým prínosom je otváranie kultúry v Juhoslávii svetu a približovanie svetových kultúrnych prúdov juhoslovanskej kultúre. Preto boli animozity politického vedenia totalitného, stranického štátu a xenofóbných šovinistov, ktorí sa svoje úzke chápanie "národnej kultúry" snažili chrániť pred "svetovými" vplyvmi, voči *praxistom* také silné.

A tu sa dostávame ku kľúčovému problému disidentskej pozície: Kedy disident vo svojom pokuse uspeje? A kedy prestáva byť disidentom? Druhá otázka je trochu jednoduchšia. Ak sa situácia v danej krajine radikálne zmení, disidentská pozícia sa rozsýpa ako domček z karát. Práve to sa stalo v postkomunistických krajinách východnej, strednej a juhovýchodnej Európy. Ak pritom zaniknú aj štáty, ako to bolo v prípade Juhoslávie, tak disidentská pozícia jednoducho zaniká. To, samozrejme, neznamená, že sa tito alebo iní ľudia z iných dôvodov alebo iným spôsobom nemôžu stať disidentami v novovytvorených štátoch. Disidentskú pozíciu možno opustiť aj tak, že sa sami disidenti zrieknu svojho predchádzajúceho postoja, či už ako kajúnci, alebo sa rozhodnú pre nové politické cesty. Tak sa mnohí disidenti v Juhoslávii stali obeťami "nešťastia malých nacionalizmov", avšak v mene svojich národov napáchali veľa zla.⁷ Napokon existuje aj tretí spôsob straty disidentskej pozície. Ide o zriedkavý typ disidentov, ktorí sa svojím dielom stávajú svetoobčanmi a svojím kozmopolitizmom ďaleko prekračujú rámec spoločnosti, v ktorých žili. Medzi disidentmi v Juhoslávii sú takí disidenti veľmi zriedkaví. Uvediem mená troch, ktorí nás však počas vojny, žiaľ, opustili: Rudi Supek, Gajo Petrovič a Danilo Kiš. Možno sa takí nájdú aj medzi živými, lepšie však bude počkať a uvidí sa. Skúsenosť s veľkým ruským disidentom Alexandrom Solženicynom a jeho teatrálnym návratom do Ruska nás nabáda, aby sme v tejto otázke boli obozretní.

---

⁷Napríklad aj Dr. Radovan Karadžič rád zdôrazňoval, že bol obeťou titoistického režimu. Aj Dobroslav Paraga, Vojislav Šešelj a mnohí ďalší uvádzali argumenty na podporu takéhoto stanoviska.

Z odpovede na druhú otázku vyplýva aj odpoveď na otázku prvú. Stručne by mohla znieť takto: disident bol úspešný iba natoľko, nakoľko sa jeho idey stávajú všeobecným dobrom. Jeho úspech nesymbolizuje žiadna túžba po moci, preberanie moci, nech by bolo akokoľvek fascinujúce. Skôr by sa v opačnom prípade dalo povedať, že si osud s nimi zle zahral. Teraz sa vrátim k novovzniknutej situácii v krajinách bývalej Juhoslávie. Odchodom osobnosti Josipa Broza z verejnej scény na začiatku osemdesiatych rokov porušila sa labilná rovnováha úzkych oligarchických, pretoriánskych kruhov, ktoré sa stali jeho dedičmi a v boji o dedičstvo sa vzdali juhoslovanskej perspektívy. Podobne ako po smrti Alexandra Macedónskeho - ak mám použiť toto historické prirovnanie - vznikli na pôde teraz už bývalej Juhoslávie satrapie a juhoslovanský geopolitický priestor bol refeudalizovaný. Noví feudáli po odchode vládcu veľmi pevne ohraničili svoje feudá a vstúpili do otvorených konfliktov. Juhosláviu ako štát priviedli k ekonomickému, politickému, kultúrnemu a morálnemu úpadku. Nedemokratická povaha prvej a druhej Juhoslávie nedovoľuje lamentovať nad známym priebehom udalostí, každý civilizovaný človek si však predsa len musí položiť otázku, či rozpad musel byť aj taký krvavý.

Ani v Juhoslávii, podobne ako v iných východoeurópskych spoločnostiach, nevedla cesta z historického krachu totalitarizmu k demokratickému rozuzleniu, ale jeden - ti-toistický - totalitarizmus, zaplavený vlnou šovinizmu, bol rozdelený do šiestich nových, rovnako totalitných systémov, politickým základom, ktorých sa stal nacionalizmus. "Triumf nacionalizmu" je charakteristický nielen pre Juhosláviu, ale aj pre iné krajiny tzv. reálneho socializmu. Prudký, najprv politický, kultúrny, ekonomický a neskôr aj vojenský konflikt znepriatelených malých nacionalistov priviedol na pôde bývalej Juhoslávie k občianskej, etnickej a náboženskej vojne, ktorá bola v predchádzajúcich desaťročiach a rokoch starostlivo pripravovaná. Mnohí občania Juhoslávie vďaka svojmu pudu sebazáchovy takýto vývoj udalostí s hrôzou tušili, pričom sa zmätené medzinárodné spoločenstvo pokúšalo okolo juhoslovanskeho "Papinovho hrnca" bez poistného ventilu vybudovať **cordon sanitaire**, aby ďalšie konflikty spôsobili čo najmenšie škody európskym krajinám a najmä Európskej únii. O prospechu radšej pomlčíme!

"Vojna v Juhoslávii je živou retrospektívou už zabudnutého európskeho repertoáru zla," píše Dubravka Ugrešičová a pokračuje: "Vojna okrem iného oživila zabudnuté, povolanie patriace do múzea - povolanie intelektuála. Opäť ožili už zabudnuté frázy o politickej angažovanosti intelektuála, o jeho úlohe a zodpovednosti v historických udalostiach atď., atď. Vojna urýchlila šírenie morálneho impulzu intelektuálnej Európy. Opäť sa vedú verbálne bitky za a proti, intelektuáli sa navzájom obviňujú, cvičia sa v umení nálepkovania, bojuje sa o spravodlivé a nespravodlivé, za správny intelektuálny imidž, za prinavrátanie stratenej dôstojnosti profesie intelektuála."⁸ Antiintelektuálne

⁸ Ugrešič, Dubravka: *Kultura laži (antipolitički eseji)*. Zagreb, Arkzin (Biblioteka bastard) 1996, s. 190. Autorka zaujímavou opisuje rozpoltenosť súčasného exjuhoslovanskeho intelektuála: "Nášho intelektuála pritom nepotrebuje ani katan, ani obeť. Obeť si za nejakých desať mariek kúpi kazetu a spolu so svojim folkovým spevákom sa radšej vyplače nad 'nešťastným osudom', a nebude počúvať intelektuálovo podrobné vysvetľovanie podstaty obete. Katan vie, prečo je katan, napokon; až má svojich intelektuálov: aj psychiatra, aj básnika, shakespeareológa, aj filozofa. Zdá sa, že v hroznom objatí katana a obeť je náš intelektuál zbytočný." (Tamže, s. 190.) Netreba ani pripomínať, že Ugrešičová veľmi jasne opisuje aj situácie obratu: premenu katana na

floskuly obžalôb ideologických korifejov a naháňačov bývalého režimu, Ugrešičová by povedala **soft-totalitarizmu**, vystriedalo obviňovanie intelektuálov "zo zrady svojich národov" a "z propagandy návratu ku komunizmu", takže dôvodov na disidentstvo bude hojne. Ak sa stará hra skončila, nová hra podľa nových pravidiel a s novými kartami iba začína. Jeden typ disidenta sa zo scény vytráca a stáva sa predmetom kultúrnej archeológie. Keďže jednoduché skoky z totalitarizmu do demokracie nie sú možné, otvárajú sa možnosti pre nových disidentov.

A naozaj, proces rozpadu Juhoslávie a vojna priniesli kľúčový obrat v "spoločenskej angažovanosti" väčšiny juhoslovanských intelektuálov - ako disidentov, tak aj väčšiny, ktorá slúžila v rôznych formách propagandistického a ideologického aparátu "starého režimu". Cisárovo nové rúcho ideologických obrancov a strážcov "samosprávneho socializmu s ľudskou tvárou" a bohato prestretý stôl "marxistických centier pre teoretickú prácu" boli veľmi rýchlo, prakticky cez noc, odmietnuté a nahradené ospevovaním nových národných božstiev a národných ideí. Jedna forma kolektivistického identifikácie bola nahradená inou identitou. Zmenila sa rétorika, ale nie prax. Odsudzovanie disidentov, "anarcho-liberálov" a "nepriateľov všetkých farieb" vystriedalo odsudzovanie "národných zradcov" a "juhonostalgikov". Sudcovia zostali, zmenili sa obžaloby.

Tieto rýchle a dramatické zmeny sa neudiali bez zlomov na všetkých stranách. Nie všetci bývalí ideologickí a politickí naháňači si obliekli "Nové národné rúcho" a nie všetci začali povinne hrať na národných gajdách a tamburkách. V kruhu novovytvorených národných štátov nebolo pre všetkých miesta a pravdupovediac všetci ani netúžili tieto miesta obsadiť. Na druhej strane, ani všetci bývalí disidenti-intelektuáli, ktorí odmietali identifikovať sa s autoritárskym kolektivismom titoistického režimu, neodmietli nový typ autoritárskeho kolektivismu - národno-šovinistického alebo národno-socialistického.

Možno povedať, že v prípravách vojnových udalostí, v propagande antagonisticky vytýčených národných cieľov a záujmov, v ich maximalizácii a vyzdvihovaní ich neprimeranej výlučnosti hrali intelektuáli vo vojnových udalostiach na začiatku deväťdesiatych rokov rozmanité, často protikladné úlohy, takže deliace čiary medzi nimi nezodpovedali deliacim čiaram medzi národmi. Pritom by sme nemali zabúdať, že v nedostatočne rozvinutých spoločnostiach často hrajú intelektuáli spoločenské úlohy, ktoré im vzhľadom na povahu ich bytia nepatria, a vo viacnárodných spoločnostiach sa tak dostávajú často do centra spoločenských sporov. Tak sa umelci a vedci, predovšetkým spisovatelia a filozofi, objavujú v nie vždy primeranom rúchu politikov a štátnikov, vysokých úradníkov administratívy alebo poradcov, lídrov politických skupín alebo jednoducho "národných pracovníkov". Veľkú časť nových národných a štátnych vodcov a ich suitu tvoria bývalí disidenti. Postkomunistické spoločnosti poskytujú v tomto smere hojnosť skúseností. Týmto však rozprávanie o disidentoch v spoločnostiach "reálneho socializmu" definitívne končí.⁹ Cesta v kruhu "od štátneho

obet' a naopak.

⁹Nemôžem si na tomto mieste nespomenúť na jedného z prvých veľkých disidentov nových čias Alexandra I. Gercena, ktorý opisuje smutný osud emigrácie, jej neschopnosť všimnúť si zmeny života a vnútorné roztržky, ktoré jej bránia v zmene stanoviska: "Tak plynú roky: postupne sa okolo nich všetko mení. Tam, kde boli hĺby snehu, rastie tráva, namiesto krovia - lesy, namiesto lesov - samé pne. Nič si nevšímajú. Niektoré východy sú celkom zbúrané a zasypané. - A oni

intelektuála k disidentovi a späť", ako by to povedala Dubravka Ugrešičová, sa uzavrela.¹⁰

Zdá sa, že tragické udalosti, ktoré pohltili mier a v ktorých obyčajní ľudia sa stali protagonistami a obeťami vojny, dramaticky nastolili dilemu: sú intelektuáli ľudia bez vlasti, alebo je nacionalizmus osudom človeka z Balkánu? Ľuďom najprv vstúpili strach zo všetkého, čo nemožno definovať ako kolektívnu (národnú identitu), čo nezapadá do obrazu príslušnosti k jednému a jedinečnému národu, aby sa potom na tejto živnej pôde kultivovala - Miroslav Krleža by povedal "diluviálna" - nenávisť, neznášanlivosť, prebudené i neprebudené vášne, koncentrovaná agresivita, ktoré všetky strany v konflikte zavliekli do spleti zločinov. Primitívna politická kultúra, nezrelosť pre spoločný život a civilizované formy riešenia spoločenských konfliktov, tribalizmus, rodové plienenie, vojnové profitérstvo a rozvrátnické pudy prebudené v ľuďoch sú súčasťou širšieho civilizačného a kultúrneho modelu, ktorý tak silne poznačil posledné desaťročie dvadsiateho storočia na Balkáne. Toto desaťročie, ako aj desaťročia, ktoré mu predchádzali, by sme mohli, parafrázujúc vyjadrenie jedného historika o nových európskych dejinách, nazvať "časom neznášanlivých"¹¹ alebo - slovami starého mudrca - "časom bohatým na nešťastia", ktorý priniesol "krutú vojnu" bez toho, aby naznačoval príchod "jalového mieru", časom, v ktorom "nenávisť" bola o to väčšia, o čo bola nespravodlivejšia" (Cornelius Tacitus). Postoje tých, ktorí tvorili ducha tejto epochy nečestnosti alebo sa mu stavali na odpor, vymedzujú horizont, v ktorom sa pohybuje tragický osud balkánskeho disentu.

Zo zborníka *Zbilja i kritika. Posveceno Gaji Petroviču*; Zagreb 2001, s. 191-197 preložil Andrej Kopčok.

---

na ne naďalej klopu; vznikli nové otvory, cez ktoré prúdi svetlo, a oni sa pozerajú druhým smerom." (Aleksander Hercen: *Prošlost i razmišljanja*. Beograd, Kultúra 1951, zv. III, s. 37.

¹⁰ "Disident už nie je disident, exil už nie je exil, dokonca ani skutočnosť nie je už tá istá skutočnosť. Zbavili ho aj autorského práva, jeho posledného copyrightu. Železná opona už nejestvuje, v móde je kultúrne nomádstvo a východoeurópsky spisovateľ sa pri čítaní množstva stránok, ktoré o ňom popisali západoeurópski spisovatelia, cíti na chvíľu alebo aj na dlhšie viac-menej okradnutý." (Tamže, s. 177.)

¹¹ Asociácia vyvolaná titulom rovnomennej knihy belehradského historika Andreja Mitroviča.